

Ферхад Туранли,
кандидат історичних наук, доцент кафедри загального та
слов'янського мовознавства факультету гуманітарних наук
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Розглядаються джерела та структурні й стилістичні особливості османської історіографії, висвітлюються методологічні проблеми дослідження творів османських істориків, зокрема хронографів-тарігі.

Ключові слова: османська історіографія, тарігі, літописання, методологія.

Проблемі методології в галузі дослідження історіографії великого значення надавали й надають такі відомі турецькі, українські сходознавці, а також вчені країн Заходу, такі як, *А. Кримський, О. Прицак, Ф.Бабінгер, І. Узунчаршили, Я. Дашкевич, М.Іншірлі*.¹

Переможна війна султана *Тогрул-бека* (1040-1063) за утвердження незалежної тюркської держави, що закінчилася битвою «Д е н д а н е к а н» 1040 р. на теренах Хорасану, заклала основи династії та держави Сельджукідів, а разом з тим стала й точкою відліку державності Азербайджану й Туреччини. При дворі Сельджукідів упродовж майже двох століть накопичуються праці багатьох історіографів Близького й Середнього Сходу, в яких описуються терени Азербайджану та події, пов'язані з історією огузів. Академік Зія Буніатов нараховує близько сімдесяти наукових праць мусульманських історіографів, присвячених історії тюркських етносів Центральної Азії. В середині XI ст., після утворення імперії сельджукідів з'являються спеціальні праці, виконані з метою звеличення династії Сельджукідів – це «*Китаб тафділь аль-атрак*» («Книга гідностей тюрків») *Аб-уль-Ала ібн Хассула* (помер 1058 р.). Свою працю автор написав після захоплення сельджуками Багдаду і присвятив її Кундуру – візирю султана *Тогрул-бека*. У XI ст. поряд з узагальнювальними творами про тюркські етноси й племена з'являються перші праці, присвячені безпосередньо династії сельджукідів. Одним з таких творів є «*М а л і к н а м е*» невідомого автора XI ст., який став певним стимулом до написання низки історіографічних праць, зорієнтованих на висвітлення діяльності цієї огузької династії. Безперечно, найцікавішим серед них є «*Сельджукнаме*» автора XII ст. Захір ад-Діна Нішапурі. Значення «*С е л ь д ж у к н а м е*» важко переоцінити, адже ця праця виконала роль історичного джерела й основного підручника з історії сельджукідів для багатьох пізніших авторів, зокрема й історіографів Азербайджану й Туреччини.

Дослідження османської історії та культури, яке бере свій початок від часу володарювання *Ертогрула Газі* (1231-1281) – батька султана *Османа I Газі*, (1281-1324) – в українському сходознавстві потребує об'єктивної інтерпретації. Перші оригінальні твори османської історіографії, що їх турецькі автори називали словом т а р і г «історія», «літопис», хоч перше його значення – «дата», мають свою специфіку. Звичайно, важко заперечити, що османські таріги, як і українські літописи княжої доби, певним чином скидаються як на візантійські хронографи, так і на літописну спадщину арабсько-перських історіографів. Цій проблемі неодноразово присвячував свої праці *Омельян Прицак*, один з найчутливіших дослідників історії Караханідів.

Самобутність т а р і г і в полягає в тому, що це були передовсім хроніки подій військово-політичного життя Османської імперії, але в них зустрічаємо й факти соціально-економічного характеру: інформацію про розподіл підкорених земель та адміністративне управління на них. В тарігах можна знайти й матеріали, продиктовані як людськими якостями авторів, так і волею замовників, безперечно, султанів, які

вимагали від кожного *вакаїнювіса* (придворного історіографа) такого викладу подій, де особа володаря країни підносилася б на неймовірну височінь.

Честь відкрити список османських авторів, які вдалися до написання власних творів, належить *СІНАН ПАШІ* (1437-1486), що писав як арабською, так і рідною мовою. Найвідоміша праця цього вченого – «*Таза ррунаме*», твір швидше філософський, ніж історичний, отож виконав величезну роль для розвитку турецького суспільства.

Майже одночасно із *Сінан Пашою* на небосхилі османського письменства з'явилися постаті вчених, які надали перевагу пропаганді історії свого народу. Перший серед них *АШИК ПАШАЗАДЕ* (1401-1502), який у своїй «*Історії родоvodu османів*» («*Tevârih-i Al-i Osman*»², яка містить відомості про родовід турецьких султанів, виклав події у хронологічній послідовності, через що його працю можна назвати ще й *вакаїнаме*. Слід підкреслити, що й рід самого автора, що сягає ще 1240 року, дав цілу плеяду інтелектуалів, що присвятили своє життя науці³. Унікальність історіографічної праці *Ашика Пашазаде* полягає в тому, що він, скориставшись теоретичними знаннями, винесеними зокрема й з родинного кола, перевагу надавав живій практиці: записував з вуст безпосередніх учасників певних подій інформацію, якій інші не надавали ваги – в колі його інформаторів були державні діячі і навіть самі султани, але історик охоче користувався й фактами, одержаними, скажімо, від простих учасників бойових подій. Ось ці фактори й стали підґрунтям особливої методології наукової діяльності *Ашика Пашазаде* як історіографа.

Неабияке значення має ще одна праця, присвячена історії «дому Османів» – це *Dâsitân-ı Tevârih Mulûk-ı Al-i Osman-ı* «Історія держави славетних османів» поета *Ахмеді* (*Таджеддін Агмед бін Ібрагім бін Гузир*), автора відомого месневі «*İskendername*»⁴. Неважко здогадатися, що цінність цієї праці полягає у її особливому стилі, що ставить цей історіографічний твір в один ряд з найцікавішими прозовими працями тієї доби.

На початку XV ст. внаслідок навали армії Тимура (1336-1405) Османська держава була зруйнована майже вщент. Поразка османського війська у битві, що відома за назвою *Ankara meydan muharebesi* (*Анкарська майданна війна*), негативно вплинула на розвиток історіографії, адже певним чином обірвалася традиція героїчного стилю, притаманного історикам попередньої доби. Але з приходом до влади султана *Мурада II* (1421-1451) в галузі історіографії спостерігається поживавлення й відчувається потяг до реалістичнішого відображення подій, про що пише, до речі, у своїй праці «Османські історіографи та їхні твори» й відомий німецький тюрколог *Франц Бабінгер*⁵, в якій він розглядає спадщину близько 377 османських істориків.

Методологічні засади дослідження османської історіографії, якими керується *Ф.Бабінгер*, підлягають, звичайно, новому осмисленню. На думку *Ф. Бабінгера*, найвідомішим османським істориком вважається *Яхші Факір*, який у праці «*Menâkı b-i âl-i Osман Yıldırım Han a gelince*»⁶ описав події до 1389 року, тобто до смерті турецького султана *Мурада I* Гудавендігара (1362-1389).

Ці риси новітнього письма стають притаманні й працям, що повертаються до теми «*Tevârih-i Al-i Osman*» («Історія родоvodu османів»). Справжньою перлиною османської історіографії цієї доби є «*Kitâb-ı Cihân-nümâ*» («Книга огляду (пояснень) світу») *Неурі* (? - 1527). Особливості своєї методології *Неурі* пояснює у передмові до свого твору: «...є багато доведених до ладу творів з інших галузей знань, праці ж з історії й досі розпорошені та не зібрані докупи»⁷.

Розвиток османської історіографії у XVI-XVII ст. з притаманними їй особливостями найкраще представлено працями „*Tabakatü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik'i*” (Природа країн та ступені сходження) *Мустафи Челебі Джелалзаде Нішанджю* (1494?-1567), „*Tarih-i Reşevî*” *Ібрагіма Печеві* (? -1650). *Джелалзаде* та *Печеві* у своїх працях вирізняються стилем написання історії (мовою, актуальністю,

методом тощо) і висвітлюють різні політичні, економічні, соціальні проблеми в державі та вказують шляхи їх подолання.⁸

Розвиток історіографії, виконаної за такою методологією, досягає досконалої форми у XVII ст., наприклад, в праці «Фезлеке» («Підсумок історії») *Каміба Челебі* (1608-1656), в якій він осмислює розвиток подій в Туреччині у 1591-1654 рр.⁹

Ці автори користувалися творами попередніх авторів, зокрема й європейських. Уміння інтерпретувати та систематизувати джерельні матеріали відповідно до усталеного тогочасного методу, відкривало історичній науці нову перспективу. У писаннях згаданих істориків Османська держава у XVI-XVII ст. оцінюється як модернізована і правова, а володарі – як захисники прав людини. Ця тенденція простежується, зокрема, у працях *І.Печеві* та *К.Челебі*: в них детально висвітлюється події, – приміром, періоду правління султана Османа II Молодого (1618-1622).

Як відомо, західна методологія історичної науки пропонує досліджувати історію за схемою: давня Греція → Рим → Середньовічна християнська історія → сучасність. Турецькі вчені наголошують, що подібна методологія залишає поза увагою османський історико-культурний чинник і його стосунки із західною культурою.¹⁰ Теоретичні та методологічні принципи щодо історії людства, вироблені на Заході, що ними користуються і вчені Сходу, зокрема, турецькі, арабські також вимагають нового осмислення.

У дослідженні османської історії основна проблема полягає саме у відсутності загальноприйнятої методології, яка розглядала б це питання функціонально в межах всесвітньої історії.¹¹

Сучасна інтерпретація тюрксько-османської історії та культури має стати у контекст історії загальносвітової та незаангажовано показати взаємини між культурами стародавнього світу. Як відомо, найдавніші цивілізації виникли у місцях, де проходили річкові шляхи або в межиріччях афро-євроазійського континенту: шумерсько-месопотамська, єгипетська, індійська, китайська, орхоно-тюркська, трипільська. Ці культури мали особливі соціальний, політичний та економічний устрої та розвивались під впливом загальної еkleктичної політики глобалізації тогочасного світу.¹²

Слід наголосити, що за всіх культурних відмінностей, відбувалося взаємопроникнення елементів різних цивілізацій. У процесі цього важливу роль відігравали міста, які представляли основну модель тогочасної культури. Провідне місце в укоріненні синтезу, збереженні та відродженні культур займали: Римська імперія, Арабський халіфат, Османська імперія та інші. Торгівельні зв'язки, які встановлювались між державами завдяки «*Ш о в к о в о м у ш л я х у*», починаючи від Білого моря й до Китаю, а звідти морським шляхом до Індонезії, мали неабияке значення у розповсюдженні існуючих культур на східному та західному напрямках.

Підсумовуючи, слід зазначити, що при вивченні та дослідженні османської історії головною методологічною проблемою є парадигми науки та освіти, панівні за умов глобалізації світу. У результаті глобалізації зазнають певною мірою трансформації традиційної культури, освіти, науки, а отже, ускладнюється об'єктивне висвітлення історії національної держави та національної культури.

Тим-то чи не найвагомішого значення набуває зараз подолання лінгвістичного бар'єру. Знання мов: тюркських, зокрема османсько-турецької, арабської, перської та інших, культури та філософії цих мов є важливим засобом для виявлення і класифікації джерельних матеріалів (архівних документів),¹³ адекватного перекладу та об'єктивної інтерпретації задля написання правдивої історії.

Вивчення наукової спадщини *О.Пріцака* сприятиме розробці відповідної методології дослідження, дасть змогу подолати вади, стереотипи у вітчизняній науці щодо згаданих проблем та допоможе формувати сучасну державну концепцію сходознавства, зокрема тюркології.

Джерела, література та коментарі:

1. *Mehmet İpşirli*. Osmanlı Tarih Yazıcılığı. // Osmanlı. – Ankara, 1999. – Cilt, 8. – S.247-256; *Дашкевич Ярослав*. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., виправл. й доповн. – Львівське відділення ІУАД ім. М.С.Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.
2. *Develloğlu F.* Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni harflerle). –Ankara, 1993. 11.Baskı. – S.278, 580.
3. *Kemal Yavuz, M.A.Yekta Saraç*. «*Âşık Paşazade Târihi*». – İstanbul, Bilimevi Basın Yayın Ltd. Şti. «Gökkubbe». 2007. – 517s.
4. Халимоненко Г. Історія турецької літератури (XIV-XVI ст.). – К.: Київський університет. – 2001. – С. 48-60.
5. *Babinger Franz*. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri. Çeviren Prof.Dr. Coşkun Üçok. – Ankara: 1982, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 435, Türk Tarih Kurumu Basımevi. – 502 s.
6. *Babinger F.* – Op. cit. – S. 11.
7. Neşri Mehmed. Kitâb-ı Cihân-nümâ. Cilt 1-2. – Ankara, 1957. – S.6.
8. *Togan, A.Zeki Velidî*. Tarihte Usûl. – İstanbul,1985 ‘Enderun Kitabevi’. – S. 206-212; *Tezcan Baki*. II.Osman örneğinde ‘İerleme’ Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı. // Osmanlı. – Ankara, 1999. – Cilt, 7. – S.658-668.
9. *Togan, A.Zeki Velidî*. a.g.e. (назв. праця). – S. 209.
10. *Davutoğlu Ahmet*. Genel Dünya Tarihi içinde Osmanlı’nın yeri: Metodolojik Meselelr ve Osmanlı Tarihinin yeniden yorumlanması (Місце османів у загальносвітовій історії: методологічні проблеми та нове тлумачення османської історії) // Osmanlı. – Ankara, 1999. – Cilt (Том), 7. – S.674.-680.
11. Ibidem.
12. *Davutoğlu A.* a.g.e. – S. 677.
13. До статті додається османський архівний документ – *ферман* турецького султана Ібрагіма головнокомандувачу Буджацьких татар. Нижче подаємо повний текст цього документу в українському перекладі з факсиміле оригіналу тексту і транслітерацію латиницею (Додаток 1, 2, 3). Написано у стилі дивані тогочасної турецької палеографії арабськими літерами 1647 р., складається з дванадцяти рядків і зберігається в архіві музею Топкапи у Стамбулі. Див.: TSMA-Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (Архів Музею Палацу Топкапи), No: E. 610/17; *Aktan Ali*. Osmanlı paleografyası ve siyasi yazışmalar. – İstanbul, 1995. Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı Yayınları. – S.178-179 (*Актан Алі*. Османська палеографія та політичне листування. – Стамбул, 1995. Видавництво Османської добродійної організації науки та культури. – С.178-179.).

Додаток 1.

Додаток 2.

**Leh kralının ve Özü Kazağı'nın
Karadeniz'e çıkmaya hazırlandıklarını, Siyavuş Paşa'nın haber vermesi üzerine,
yardıma çağırıldıkları takdirde, sefere adam göndermeleri için, Bucak Tatarları
ümerasına, Sultan İbrahim tarafından gönderilen ferman
(H. 1056 – M. 1647).**

(Tuğra):

Şah İbrahim bin Ahmed Han el-muzaffer dâima

1. Mefâhirü'l-emâsili ve'l-akrân, Bucak Tatarı'nın mirzaları ve kart kişileri ve sâyir zabitleri - zîde kadrühüm – tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olıcak malûm ola ki:
2. Hâlâ, Özi muhafazasında olan, düstûr-i mükerrerem, müşîr-i mü-fahham, nizâmü'l-âlem, vezîrim Siyavuş Paşa – edâme'llâhü teâlâ iclâlehü – Âsitâne-i Saadetime âdem ve mektûb gönderüb
3. Leh kralının cem'iyeti ve Özi Kazağı'nın şaykalar ile hareketi olup, Karadeniz'e çıkmak tedârükünde oldukların haber aldığın îlâm etmeğin, imdi müşârün-ileyh tarafından
4. sefere âdem varub, Özi etrafını muhafaza için, veyâhud dîn ve devletime lâzım ve müteallik, bâzı hizmet için, yanına davet eder ise, cümle Bucak Tatarı ile, muaccelen yanına varub
5. cem olup, vech u münâsib gördüğü üzere, tâyîn eyledüğü hid-metde dâmen-i dermiyân edüb, uğur-î hümâyûnumda, her biriniz can ve başla hizmet ve yoldaşlıkda
6. bulunmanız babında fermân-i âlî-şânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki:
7. vusul buldukda, bu bâbda sâdır olan fermân-i celîlü'l-kadrim üzere amel edüb, dahî vezîr-i müşârün-ileyh tarafından âdem varub Bucak Tatarını yanına davet eyledikde
8. cümleiniz, bilâ-tevakkuf ve lâ-tereddüd yat ve yarak ve esbâb-ı harb-i kıtal ile kalkub yanına varub, dernek ve cem'iyet edüb, vech ü münâsib gördüğü üzere tâyîn eyledüğü hizmet, Özi
9. etrafının muhafazası mıdır? Yohsa bir mahalle çapguna göndermek midir? Ve'l-hâsıl, her ne veçhile hizmet eylemeniz babında ferman olursa, sem'an ve tâaten deydü me'mûr olduğunuz hizmeti edaya
10. bezl-i ihtimam ile, duâ-yı hayr-i icâbet-eserime mazhar olasız. Amma, Leh tarafında bâzı nakd-i ahdi müş'ir, mâ-dâm ki, bir halet sâdır olmaya, Leh tarafına bu taraftan taarruz olunduğuna
11. rızâ-yi hümâyûnum yokdur. Ana göre, sulha mugayir iş eylemekden ictinâb üzere olasız. Şöyle bilesin. Alâmet-i şerîfe îtimâd kılasız. Tahrîren fi evâhiri
12. cümâze'l-ûla, sene sitte ve hamsîn ve elf.

Be-makâm-ı
Kostantmiyye
el-Mahrûse

Додаток 3.

УКАЗ

Султана Ібрагіма¹⁴, володаря Османської держави, головнокомандувачу Буджацьких¹⁵ татар: про готовність надати допомогу та вирушити в похід зі своїм військом. У зв'язку з повідомленням Сіявуша Паши¹⁶ про те, що Польський король¹⁷ і Дніпровські козаки¹⁸ готуються до виходу в Чорне море.

ТУГРА¹⁹

1. Повідомляю всіх мурз, достойних мужів, офіцерів Буджацьких татар, котрі

заслужують довіри та похвали:

2. до мого Високого та щасливого палацу в Стамбулі прибув посланець від мого Дніпровського намісника, візира Сіявуша Паши,²⁰ з листом.
3. Той повідомляє мене, що Польський король²¹ зі своїм військом та Дніпровськими козаками²² готується до походу з виходом у Чорне море.
4. Задля захисту Дніпровських²³ земель, а також в інтересах нашої держави, [намісник] просить надати належну допомогу при потребі.
5. Будьте згуртованими, дружними, готовими в разі необхідності служити вірою і правдою за призначенням із усією відповідальністю.
6. Головною підставою цьому є моє розпорядження.

Наказую:

7. Коли отримаєте цей високий *ферман*²⁴ і прибуде до Буджацьких татар посланець згаданого Паши попросити допомоги та забезпечити виконання мого розпорядження, –
 8. вирушити всім своїм військом із сильними, хоробрими вояками та об'єднатися з військом Паши²⁵ в єдину армію, служити за призначенням:
 9. захистити Дніпровські землі, чи піти в похід по здобич заради добробуту країни.
 9. Але якщо з боку Польщі не буде ніяких військових дій та зазіхань,
 10. я не маю наміру карати ляхів. Тому попереджаю: не чинити заходів, які б суперечили мирній угоді.²⁶
 11. Ви повинні бути вірними величі, високій честі та славі володаря Високої Порти.²⁷
 12. Гіджрі 1056.²⁸
- Місце написання *ферману* – Стамбул.

Примітки та коментарі до тексту документа

14. Роки правління: 1640-1648.
15. Буджак (тур. Bucak) – південна територія Бесарабії, яка включала в себе такі регіони: Ізмаїл (İsmail), Когул (Kohul), Акерман (Akkirman) та Бендер (Bender). Територія Буджаку наприкінці XV ст. відокремилася від Молдови (турецькою Bogdan) і опинилася під владою турків. Населення історичного Буджаку, за статистикою 1938 року, складалося з 528 тисяч румунів, 285 тисяч росіян та українців, 178 тисяч болгар, 106 тис. гагаузів, 80 тис. німців та незначної кількості кримських татар. Про це докладно див.: *Sertoğlu M. Osmanlı Tarih Lüğati* (Словник османської історії). – İstanbul (Стамбул), 1986. – S. 58; *Türk Ansiklopedisi* (Тюркська енциклопедія) // Bucak (Буджак). – Ankara (Анкара), 1976. – Cilt (Том), VIII. – S. 279.
16. Дніпровський намісник султана Ібрагіма (роки володарювання: 1640-1648) в Україні. Також див.: прим.36.
17. Владислав IV Ваза (пол. Władysław IV Waza; 19 квітня 1595 - †20 травня 1648) – правитель Речі Посполитої, король Польський і великий князь Литовський (1632-1648), цар Московський обраний (1610-1613) і титулярний (1610-1634). Син Сигізмунда III Вази й Анни Габсбург. Владислав IV Ваза (19.4.1595 - 20.5.1648) – король Польщі в 1632-1648 pp. (<http://history.franko.lviv.ua/Iv.htm>).
18. Йдеться про Запорозьких козаків.
19. На початку документа каліграфічний, логотипного характеру знак, в якому містяться відомості з родоводу та титулування. Зміст тугри цього документа «Я, Ібрагім-падишах, син Агмед-хана та завжди переможець!». Про тугри кримських володарів докладно див.: *Сагид Фаузов*. Тугри кримського ханського двора XVII – початку XVIII століть в протоколі й художественній структурі грамот ханів і принців / *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану *Ярослава Дашкевича* з нагоди його

- 70-річчя. *Studia in honorem Jaroslavi Daškevyč septuagenario dedicata*. Видавництво М.П. Коць. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. – С.427-434.
20. Див.: прим.16.
21. Владислав IV Ваза (див.: прим.: 24) у 1646 р. готуючись до війни з Туреччиною вів таємні переговори з представниками козацької старшини, серед яких був Б.Хмельницький (<http://history.franko.lviv.ua/Iv.htm>).
22. Див.: прим. 18.
23. Йдеться про українські землі.
24. Указ султана «*fermân-î âlî-şân, fermân-î pâdişâhi, fermân- î hümayûn, fermân- î celîl-ül-kadr vs.*», який видавався у письмовій формі (*Develloğlu F. a.g.e.* – S.260).
25. Див.: прим.16.
26. Очевидно, мова йде про мирний договір, укладений у 1621 році між Османською імперією та королівством Річ Посполита. *Ferhat Gardaşkanoglu, Turanlı. Osmanlı-Ukrayna münasebetleri.* // *Tarih ve medeniyet.* – İstanbul, 1995 (Mart). – S.43-45.
27. Йдеться про султана Ібрагіма (див.: прим. 14).
28. За Християнським літочисленням – 1646 рік.

Туранли Ферхад. Методологічні проблеми дослідження османської історії / Матеріали міжнародної наукової конференції «Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки» (28-30 травня 2008 р.). Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2009. – С.269-281. – 328 с.